

Життєстійкість (hardiness) являє собою систему переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Цей погляд на копінг-концепцію активно розробляється в контексті вивчення та корекції професійних копінг-стратегій – зокрема представників особливо стресогенних професій. Це диспозиція, що включає в себе три порівняно автономних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику. Виразність цих компонентів і життєстійкості перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання (hardy coping) зі стресами і сприйняття їх як менш значущих.

1. Залученість (commitment) визначається як «переконаність у тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось вартісне і цікаве для особистості». Людина з розвиненим компонентом залученості отримує задоволення від власної діяльності.

2. Контроль (control) являє собою переконаність у тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат, нехай навіть цей вплив не є абсолютним і успіх не є гарантованим.

3. Прийняття ризику (challenge) – переконаність людини в тому, що все те, що з ним трапляється, сприяє його розвитку за рахунок знань, видобутих з досвіду, – неважливо, позитивного чи негативного. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду і подальше їх використання.

Нині, у контексті професійної діяльності, напрямок вивчення та розвитку життєстійкості виглядає найбільш багатообіцяючим, тому що він базується на характерологічних властивостях індивіда, може бути вивчений та розвинутий, являє собою водночас комплексну копінг-стратегію та потенційний копінг-ресурс, може бути задіяним у випадках екзистенційних загроз та в побутових стресогенних ситуаціях.

ВИСНОВКИ

Поняття «копінг» за останні роки активно розробляється як у світовій, так і у вітчизняній психологічній літературі, зокрема, присвяченій проблемам гострих та хронічних стресів у професійній діяльності та побуті, соціально-психологічній дезадаптації та способах подолання кризових та психотравмуючих ситуацій. На сьогодні серед науковців існують суттєві розбіжності у визначенні та класифікації копінг-процесів, у точках зору на причини та механізми їх виникнення, способи корекції.

Подальше вивчення копінг-поведінки представників різних професійних спільнот та соціально-психологічних професійних груп необхідно для систематизації індивідуальних та групових копінг-стратегій з метою їх корекції та оптимізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.
2. Водопьянова Н.Е. Стратегии и модели преодолевающего поведения / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. – СПб. : Речь, 2001. – С. 311–322.
3. Волкова Н.В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Н.В. Волкова // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 119–124.
4. Нальчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии) / А.А. Нальчаджян / – Ереван : АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
5. Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы / под ред. А.Л. Журавлева. – М. : ИП РАН, 2008. – 210 с.
6. Lazarus, Richard S. and Folkman Susan. The concept of coping / Lazarus Richard S. And Folkman Susan // Monat A. and Richard S. Lazarus. Stress and Coping. – N.-Y., 1991.– P. 189–206.
7. MacCrae, R. Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample / R. MacCrae, P. Costa // Journal of Personality. – 1986. – Vol. 54. – No 2. –P. 385–405.

УДК 159.922

СЕНЗИТИВНІСТЬ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВА ЯКІСТЬ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

Л.В. Пастух

*завідувач Хмельницького обласного центру
практичної психології та соціальної роботи*

У статті проаналізовано основні підходи до визначення професійно важливих якостей практичних психологів; проведено аналіз наукових публікацій, які відзначають сензитивність як професійно важливу якість практичних психологів закладів освіти; актуалізовано нагальність дослідження сензитивності особистості через призму забезпечення функціональних обов'язків практичних психологів освітніх закладів; обґрунтовано значення сензитивності особистості практичного психолога для забезпечення ефективності його фахової діяльності.

Ключові слова: професійно важливі якості практичних психологів, сензитивність особистості практичних психологів закладів освіти, чинники ефективності діяльності практичних психологів, функціональні обов'язки практичних психологів освітніх закладів.

В статье проанализированы основные подходы к определению профессионально важных качеств практических психологов; проведен анализ научных публикаций, в которых выделяют сензитивность как профессионально важное качество практических психологов системы образования; актуализирована необходимость исследования сензитивности личности в контексте обеспечения функциональных обязанностей практических психологов системы образования, обосновано значение сензитивности личности практического психолога для обеспечения эффективности его профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессионально важные качества практических психологов; сензитивность личности практических психологов образовательных учреждений, факторы эффективности деятельности практических психологов; функциональные обязанности практических психологов системы образования.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Беручи до уваги той факт, що психологічна служба визначена нормативними документами як суттєвий важіль у реформуванні освітньої галузі, науковці протягом останнього періоду активізували підготовку розробок з питань дослідження чинників ефективності фахової діяльності практичних психологів закладів освіти і в цьому контексті приділяють увагу вивченню проблематики їх професійного становлення та кваліфікаційного зростання.

Проте, незважаючи на наявність обширного переліку публікацій з питань фахової діяльності практичних психологів, зазначаємо, що на сьогодні в теорії та практиці відсутній еталонний профіль психолога, не об'єктивізовані вимоги до його особистості та діяльності, що викликає труднощі при вивченні особистісного і професійного становлення цих фахівців, а також при розробці конкретних програм із формування особистості професіонала.

Аналіз наукових публікацій засвідчив, що окремим професійно важливим якість (ПВЯ) практичних психологів приділено обширну увагу в низці досліджень; напрацьовано науково-методичні програми, рекомендації щодо їх формування та розвитку. В той же час наукове вивчення таких інтегрально професійно важливих якостей практичних психологів, як сензитивність або залишилось поза увагою дослідників-науковців, або розглядалась епізодично, фрагментарно. Це при тому, що нагальність дослідження сензитивності особистості фахівців психологічної служби закладів освіти визначається вже самими функціональними обов'язками, основними напрямками, видами та формами роботи практичних психологів. Оскільки сензитивність є тією особистісною якістю, яка допомагає практичному психологу виявляти, фіксувати, інтерпретувати прояви психічного стану іншої людини, а також бути чутливим до власних відреагувань на поведінку клієнта, і яка, як зазначає А. Л. Журавльов [25; 148], є основою соціально-психологічної спостережливості.

Водночас, попри всю актуальність сензитивності особистості як професійно важливої якості практичного психолога, питання її сутності, критеріїв та показників розвитку досліджено недостатньо. Це зумовило мету нашої роботи – проаналізувати основні підходи до визначення професійно важливих якостей практичних психологів в цілому та сензитивності зокрема.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, засвідчив, що останніми роками сучасна вітчизняна психологічна теорія і практика збагатилася новими ідеями та підходами як загальнотеоретичного, так і прикладного штибу щодо аналізу особистості практичного психолога у процесі професійної діяльності (Г.С. Абрамова [1], М.О. Амінов [2], О.Ф. Бондаренко [6], І.В. Дубровіна [13], С.Д. Максименко [17], В.Г. Панок [21], Н.І. Пов'якель [22], Н.В. Пророк [23], В.А. Семіченко [24], Н.В. Чепелева [27], Т.С. Яценко [29] та ін.).

Однак, констатуєчи наявність значного переліку публікацій з проблематики фахової діяльності практичних психологів, науковці зазначають, що на сьогодні існують різні погляди на проблему професійно-значущих, (професійно важливих) якостей практикуючого психолога [21; 266].

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Вивчення наукових розробок з питань ефективності фахової діяльності практичних психологів показало, що науковці одностайні щодо визнання вагомості впливовості професійно важливих якостей на результативність роботи практичних психологів закладів освіти.

При цьому, аналіз досліджень виявив такі аспекти теоретичної розробленості проблематики професійно важливих якостей практичних психологів:

- науковці подають різні за обсягом та змістом переліки професійно важливих особистісних якостей означених фахівців психологічної служби, які можуть нараховувати від декількох якостей (Е.П. Корабліна [21], Л.Г. Терлецька [26]), до двох, а то й трьох десятків значущих особистісних рис практичних психологів (Т.О. Верняєва [8], Л.В. Долинська [11]);

- дослідники, з одного боку, вказують на наявність відмінностей у переліку ПВЯ психологів, зайнятих у різних сферах діяльності (психолог-дослідник, психолог-консультант, практичний психолог), а з іншого, зазначають, що практичному психологу для забезпечення якості фахової діяльності необхідно бути і ефективним дослідником, і успішно здійснювати консультативну діяльність (М.О. Амінов [2], В.Г. Панок [21], К.А. Рамуль [10]);

- частина дослідників акцентує увагу на питаннях протипоказань для роботи в якості практичного психолога, вивченні якостей, які перешкоджають ефективності професійного становлення і діяльності (І.В. Вачков [7], І.Б. Гриншпун [7], П.С. Пряжников [7]), дослідженні придатності до професії практичного

психолога (О.О. Грейліх [10], Л.П. Смашна [10]), узагальненні основних якостей, необхідних для діяльності кваліфікованого психолога на відміну від некваліфікованого (Г.С. Абрамова [1] А.Е. Айві [3], М.Б. Айві [3] і Л. Саймек-Даунінг [3]);

- одним особистісним якостям приділено чималу увагу в низці наукових публікацій (комунікативні здібності (Н.В. Бачманова [4], Н.А. Стафуріна [4], М.О. Амінов [2], М.В. Молоканов [20], Л.В. Долинська [11], емпатія (А.А. Головіна, І.М. Юсупов [9;28]), асертивність (Р.А.Медведева [19]) та ін.), в той же час наукове вивчення інших професійно важливих якостей практичних психологів або залишилось поза увагою вчених, або розглядалось епізодично, фрагментарно.

Приєднуємось до думки авторів, які вважають, що список особистісних якостей, які мають бути розвиненими у психологів, в першу чергу, має розпочинатись із здібностей співпереживати іншій людині, відчувати її стан, настрій, почуття. Маємо на увазі необхідність наявності у психолога високого рівня чутливості (сензитивності), яка, як зазначає А. Л. Журавльов [25], є основою соціально-психологічної спостережливості.

Аналіз теоретичних джерел засвідчив, що багато дослідників у своїх публікаціях виділяють сензитивність як професійнотважливу якість практичних психологів (Г.С. Абрамова [1] М.О. Амінов [2], А.А. Бодальов [5], Т.А. Верняєва [8], О.О. Грейліх [10], І.В. Дубровіна [13], А.Н. Занковський [15], Ю.М. Ємельянов [16], Р.Б. Кеттелл [12], І.А. Мартинюк [18], М.В. Молоканов [20], Л.П. Смашна [10], Н.В. Чепелева [27], М. Юсупов [28] та ін.).

Так, Р.Б. Кеттелл [12] в 1979 р, описуючи «середньотиповий» портрет психолога, поряд з високими інтелектуальними здібностями; емоційною стійкістю, незалежністю; наполегливістю; комунікабельністю; підприємливістю, вказує на необхідність високого рівня сензитивності (сприйнятливості, чутливості).

Н.В. Чепелева [27], у свою чергу, наводить такі професійно важливі якості для практичних психологів: сензитивність, емпатійність, уміння слухати клієнта та інтерпретувати зміст його висловлювань, установлювати контакт, когнітивні якості (гнучкість, динамічність, уміння осмислювати та узагальнювати інформацію про клієнта, прогнозувати результат роботи з ним).

Інша дослідниця – І.В. Дубровіна [13] називає сензитивність у списку особистісних особливостей психолога, яка поряд з комунікабельністю, спрямованістю на інших, тактовністю відіграє важливу роль для створення сприятливого психологічного клімату, сприяє вільному протіканню комунікації.

На особливу увагу заслуговує робота Т.О. Верняєвої [8], в якій узагальнено думки психологів з цього питання. Перелік професійно важливих особистісних якостей практичного психолога, за її даними, включає: доброзичливість, відповідальність, оптимізм, організованість, спостережливість, настирливість, терпимість, комунікативність, уважність, тактовність, чуйність, ввічливість, гуманність, об'єктивність, інтелігентність, динамічність, гнучкість поведінки, високий рівень інтелекту, сензитивність, уміння слухати, креативність, уміле володіння невербальними засобами спілкування, відкритість, невимушеність, щирість у емоційних проявах, стійкість до стресів, емоційна стабільність та ін.

Про значущість сензитивності для успішності роботи психолога з учнями молодшого шкільного віку зазначає у своєму дисертаційному дослідженні професійно важливих якостей І.А. Мартинюк [18].

І.М. Юсупов [28] вибудовує пріоритетний ряд професійно необхідних якостей наступним чином: емпатія – афективна, когнітивна, предикативна; соціальна сензитивність – спостережлива, номотетична, ідеографічна; емоційна стійкість; альтруїзм; незалежність; комунікативність, самоконтроль, професійні знання .

До переліку професійно важливих якостей практичного психолога відносить сензитивність дослідник А.М. Занковський [15].

А.А. Головіна приділяє увагу сензитивності в контексті розвитку емпатійного спілкування психолога з клієнтами. У своїх дослідженнях вона відзначає, що в основі емпатійного спілкування лежить сензитивність до емоційного стану партнера і здібність адаптуватись до його ціннісно-сміслової позиції. Однією з психологічних умов оптимізації емпатійного спілкування психолога з клієнтами, на думку цієї дослідниці, є розвиток у психолога соціальної сензитивності [9].

М.О. Амінов, вивчаючи проблематику професійно важливих якостей психологів, окремо досліджує їх у контексті різних спеціалізацій: психолога-діагноста, психолога-дослідника, психолога-консультанта, психолога-практика. При цьому він вказує на особливу важливість високого рівня чутливості (сензитивності) для практичних психологів [2].

О.О. Грейліх, Л.П.Смашна вважають, що для практичного психолога необхідними якостями в професійній діяльності є: емпатія (афективна, когнітивна, предикативна); соціальна сензитивність; емоційна стійкість; альтруїстичні тенденції, комунікабельність; незалежність; професійне знання та самоконтроль [10]. Ці автори дають своє визначення професійно важливих якостей як пристосованих до певної професійної діяльності компонентів цілісної особистості, що формуються на основі природно заданих біопсихічних властивостей під дією зовнішніх впливів і власної активності суб'єкта. На думку цих дослідників, успішність роботи практичного психолога з учнями зумовлюється певним комплексом професійно важливих якостей, таких, як професійна компетентність; комунікативні якості; якості, що характеризують толерантність; якості, що допомагають зрозуміти внутрішній світ іншої людини;

динамічність поведінки; якості, що характеризують творчий потенціал; спостережливість; психологічна інтуїція; сензитивність; позитивне уявлення про образ «Я»; потреба в самоактуалізації та оптимізм.

На важливість рівня розвитку сензитивності у психологів при наданні консультативної допомоги вказують В.Е. Пахальян [14], Ю.М. Забродін [14].

Вони повідомляють, що в розвинутій формі сензитивність дає можливість:

- розрізнати такі відтінки почуттів і значень, які є абсолютно недоступними для різних спроб зовнішньої фіксації;
- робити висновки, які детально збігаються з переживаннями клієнта і які неможливо висловити словами;
- так формулювати свої інтервенції, щоб вони повністю збігалися з потребами клієнта, як актуальними, так і перспективними.

Отже, аналіз наукових публікацій показав, що на сьогодні одним ПВЯ приділено велику увагу в низці досліджень; напрацьовано науково-методичні програми, рекомендації щодо їх формування та розвитку. В той же час наукове вивчення таких інтегрально професійно важливих якостей практичних психологів, як сензитивність, або залишилось поза увагою дослідників-науковців, або розглядалась епізодично, фрагментарно. Це при тому, що нагальність дослідження сензитивності особистості фахівців психологічної служби закладів освіти визначається вже самими функціональними обов'язками, основними напрямами, видами та формами роботи практичних психологів.

Зокрема, згідно з існуючими нормативно-правовими документами, практичний психолог навчального закладу реалізує такі напрями діяльності:

- бере участь в освітній, виховній роботі, спрямованій на забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей, учнівської та студентської молоді, збереження їхнього психічного і фізичного здоров'я;
- проводить психолого-педагогічну діагностику з актуальних проблем навчання і виховання учнів;
- розробляє та впроваджує корекційно-розвивальні програми з урахуванням індивідуальних, статевих, вікових психофізіологічних особливостей різних категорій вихованців, учнів, студентів;
- сприяє формуванню усвідомленого вибору підлітками профілю навчання та майбутньої професії, орієнтуючись на їхні ціннісні орієнтації, здібності, життєві плани та можливості, готує учнів до життєвого та професійного самовизначення;
- здійснює просвітницько-профілактичну роботу щодо попередження поширення злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших узалежнень і шкідливих звичок серед вихованців, учнів, студентів;
- проводить психологічну експертизу, обстеження, діагностику і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки неповнолітніх;
- здійснює роботу щодо підвищення психологічної культури вихованців, учнів, студентів, педагогів, батьків;
- консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу [21; 207].

Усі вищезазначені пріоритетні напрями діяльності практичні психологи здійснюють через такі основні види роботи: психодіагностичну, консультативну, просвітницьку, навчальну, просвітницько-профілактичну та корекційно-розвивальну діяльність.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що специфіка професійної діяльності практичного психолога в освітньому закладі передбачає обов'язкове охоплення великої кількості напрямів діяльності; всі вищезазначені види роботи з дітьми, учнями різних вікових категорій, педагогами, адміністрацією, батьками.

За таких умов успішне здійснення практичними психологами посадових обов'язків в цілому і кожного з напрямів і видів роботи зокрема потребує певного рівня розвитку професійно важливих особистісних якостей, серед яких особливе значення має сензитивність. Оскільки саме сензитивність, як особистісна якість, яка є основою соціально-психологічної спостережливості допомагає психологу виявляти, фіксувати, а також інтерпретувати найменші прояви психічного стану іншої людини, отже, забезпечувати об'єктивність діагностичних висновків. Для того щоб виявити, зрозуміти і максимально використати в діагностико-консультативній та корекційній роботі інформацію про «незначні», навіть не зовсім помітні, на перший погляд, поведінкові прояви, психологу необхідно мати певний рівень розвитку сензитивності. Звертаємо увагу на важливість ще одного прояву сензитивності психолога – чутливість до власних відреагувань, реакцій на поведінку клієнта, оскільки вважаємо, що принципово важливо практичному психологу усвідомлювати, що навіть якщо він досконало володіє методами надання психологічної допомоги, але ігнорує чи просто не бере до уваги свої відреагування на схвильованість, пригніченість, безпорадність, збудженість та інші прояви емоційного стану клієнта, перспектив стати високопрофесійним фахівцем у нього немає.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи аналіз теоретичних підходів до проблематики ПВЯ практичних психологів в цілому та сензитивності, зокрема, зазначаємо, що на сьогодні серед науковців існують різні погляди на означену проблему. Вчені подають різні за обсягом та змістом переліки ПВЯ; від декількох якостей до двох, а то й трьох десятків значущих особистісних рис практичних психологів. Науковці вказують на наявність

відмінностей у переліку ПВЯ психологів, зайнятих у різних сферах діяльності, зазначаючи, що практичному психологу необхідно бути і ефективним дослідником, і успішно здійснювати консультативну діяльність; акцентують увагу на питаннях протипоказань для роботи в якості практичного психолога; дослідженні придатності до професії практичного психолога. При цьому одним особистісним якостям приділено велику увагу в низці наукових публікацій: комунікативним здібностям, рефлексії, емпатії, асертивності та ін., в той же час наукове вивчення таких професійно важливих якостей практичних психологів, як сенситивність, або залишилось поза увагою вчених, або розглядалась епізодично, фрагментарно.

Беручи до уваги важливість сензитивності особистості практичних психологів для забезпечення ефективності діагностико-консультативно-корекційної та інших обов'язкових видів їх фахової діяльності та враховуючи той факт, що сензитивність піддається впливу та корекції, вважаємо за необхідне в **перспективі подальших досліджень** розробити модель сензитивності особистості практичних психологів закладів освіти, виділити основні компоненти у структурі цієї якості; розглянути критерії та показники сензитивності особистості та чинники, які впливають на її формування та розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию / Г. С. Абрамова. – М. : Академия, 1996. – 224 с.
2. Аминов Н. А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Н. А. Аминов, М. В. Молоканов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 5. – С. 104–109.
3. Айви А. Е. Консультирование и психотерапия: методы, теории и техники : практическое руководство / А. Е. Айви, М. Б. Айви, Л. Саймек-Даунинг ; пер. с англ. – М. : Психотерапевтический колледж, 1999. – 487 с.
4. Бачманова Н. В. К вопросу о профессиональных способностях психолога / Н. В. Бачманова, Н. А. Стафурина // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – Вып. 5. – С. 72–77.
5. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Мысль, 1992. – 356 с.
6. Бондаренко О. Ф. Психологические особенности современной молодежи та проблемы профессиональной подготовки психологов-практиков / О. Ф. Бондаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 8–11.
7. Вачков И. В. Введение в профессию «психолог» / И. В. Вачков, И. Б. Гриншпун, Н. С. Пряжников. – М.-Воронеж : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2002. – 255 с.
8. Верняева Т. А. Профессионально-личностный портрет психолога : дисс. канд. психол. наук. / Т. А. Верняева. – СПб. : СПбГУ, 1997. – 200 с.
9. Головина А. А. Развитие эмпатического общения психолога с клиентом : автореф. дисс. канд. психол. наук : спец. 19.00.13. / А. А. . – Тамбов, 2004. – 22 с.
10. Грейліх О. О. Професійно важливі якості практичного психолога як предмет наукового дослідження / О. О. Грейліх, Л. П. Смашна // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди: Педагогіка. Психологія. Філософія. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 25. – С. 287–288.
11. Долинська Л. В. Забезпечення сучасних потреб освіти шляхом підготовки вчителя-психолога / Л. В. Долинська // Українська еліта та її роль у державотворенні : Наукові записки Мін. освіти і науки України; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 25–29.
12. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология : учеб. пособ. / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
13. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1991. – 232 с.
14. Забродин Ю. М. Психологическое консультирование / Ю. М. Забродин, В. Э. Пахальян. – М. : Эксмо, 2010. – 216 с.
15. Занковский А. Н. Введение в профессию : учеб. пособ. / А. И. Занковский. – М. : Изд. центр ЕОАИ, 2009. – 71 с.
16. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. / Ю. Н. Емельянов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 166 с.
17. Максименко С. Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С. Д. Максименко, Т. Б. Ільїна // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів ; за ред. С. Д. Максименка. – К.-Тернопіль : Ніка-Центр, 2002. – С. 7–17.
18. Мартинюк І. А. Розвиток професійно важливих якостей у майбутніх психологів для роботи в початковій школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. А. Мартинюк. – К., 2004. – 17 с.
19. Медведєва С. А. Розвиток асертивності майбутніх практичних психологів у процесі їх професійного становлення : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / С. А. Медведєва ; Ун-т менедж. освіти. – К., 2010. – 19 с.
20. Молоканов М. В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в практической психологии / М. В. Молоканов // Психологический журнал. – 1998. – № 2. – С. 79–97.
21. Панок В. Г. Психологічна служба : [навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів] / В. Г. Панок. – Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.
22. Пов'якель Н. І. Індивідуально-типологічні характеристики системи саморегуляції як умова регулятивної культури професійного мислення психолога-практика / Н. І. Пов'якель // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки]. – К. : Міленіум, 2005. – Ч. 15. – С. 161–165.
23. Пророк Н. В. Практичний психолог: професійно важливі якості / Н. В. Пророк // Психологія. – 2002. – № 1(33). – С. 16–17.
24. Семиченко В. А. Теоретико-методологічні основи підготовки майбутніх психологів / В. А. Семиченко // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки]. – К. : Міленіум, 2005. – Ч. 15. – С. 109–112.
25. Социальная психология ; под ред. А. Л. Журавлева. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 351 с.
26. Терлецька Л. Г. Рольова гра як засіб формування професійно значущих якостей майбутнього практичного психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. / Л. Г. Терлецька. – К., 1997. – 20 с.
27. Чепелєва Н. В. Особистісна підготовка психолога-практика / Н. В. Чепелєва // Персонал. – 2000. – № 5. – С. 17–19.
28. Юсупов И. М. Психология эмпатии: (теоретические и прикладные аспекты) : автореф. дисс... д-ра психол. наук / И. М. Юсупов. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1995. – 24 с.
29. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение : теория, процесс, практика : [учеб. пособ. для студентов, слушателей и преподавателей по специальности «Психология»] / Т. С. Яценко. – Хмельницький : Изд-во НАПВУ ; М. : Изд-во СИП РИА, 2002. – 792 с.